
**ԱԶԱՏԱԿԱՆ ԻՐԱՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՈՒՍՄՈՒՆՔՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ
ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՅՆԱՊԱՏԿԵՐՈՒՄ**

ԱՐԹՈՒՐ ՎԱՂԱՐՇՅԱՆ

XVIII-XIX դարերը կարելի է համարել իրավունքի փիլիսոփայության հորդառատ անձրև, քանզի երկու հարյուրամյակի ընթացքում ապարեզ եկան այնպիսի հանճարեղ մտածողներ, ինչպիսիք են Հ. Գրացիոսը, Ֆ. Բեկոնը, Թ. Հոբսը, Ռ. Դեկարտը, Ջ. Լոկը, Շ. Լ. Մոնտեսքյոն, Ժ.-Շ. Ռուսսոն, Ի. Կանտը, Գ. Հեգելը, Կ. Մարքսը, Օ. Կոնթը և այլք: Այս խոշոր մտածողներից ամեն մեկն ստեղծեց փիլիսոփայական իր հայեցակարգը: Քանի որ նոր դարաշրջանում կրոնական աշխարհայացքին փոխարինել էր իրավաբանականը, ապա նրանցից ամեն մեկն իր փիլիսոփայական հայեցակարգը տեղայնացրեց իրավական ոլորտում, ընդհանուր փիլիսոփայական հայեցակարգից ածանցեց իրավունքի իր յուրահատուկ փիլիսոփայությունը: Հետևաբար, այդ ժամանակաշրջանն իսկապես կարելի է համարել իրավական փիլիսոփայության հայեցակարգերի ոսկե դարաշրջան:

Իրավական փիլիսոփայության այդ հորձանուտում և դրանից հետո ձևավորված իրավական ուսմունքների հերթագայության պատմական ընթացքում Վ. Ներսեսյանցի թողած ժառանգությունը գնահատելու համար անհրաժեշտ ենք համարում առաջ քաշել որոշակի չափանիշներ և փորձել դրանցով արժևորել նրա ազատական-իրավաբանական ուսմունքը: Իրավունքի յուրաքանչյուր փիլիսոփայություն ուսումնասիրելիս անհրաժեշտ է ելնել որոշակի մոտեցումներից, այն է՝ ա) ուսմունքի առաջացման պատմական պայմանները, բ) հարաբերակցությունը նախորդ և հաջորդ ուսմունքների հետ, գ) փիլիսոփայական հայեցակարգի համընդհանրությունը (ունիվերսալությունը), այսինքն՝ ունակությունը ներառելու և կլանելու համաշխարհային պատմական զարգացման բոլոր և հատկապես նոր երևույթներն ու դրանց դրսևորումները, իմաստավորելու դրանք իր փիլիսոփայական հայեցակարգում, դ) ստեղծողի անհատականությունը, ե) կոնկրետ երկրի, այդ թվում նաև Հայաստանի, գործնական պետաիրավական քաղաքականության համար դրա նշանակությունը:

Եթե այս չափանիշներով մոտենանք XVIII-XX դարերի իրավափիլիսոփայական հայացքներին, ապա վերը թվարկված խոշոր մտածողների շարքից քննարկման արժանի հայեցակարգերից են Գեորգ Վիլհելմ Հեգելի, Կարլ Մարքսի և Վլադիկ Ներսեսյանցի իրավափիլիսո-

փայական հայացքները, որովհետև միայն դրանք են օժտված համընդհանրությամբ, այսինքն՝ ունակ են իրենց փիլիսոփայական սխեմաներում տեղավորելու համաշխարհային պատմական զարգացումը: Մնացած հայեցակարգերն «ունիվերսիումի» և իրավական զարգացման պատմության տեսանկյունից մասնակի, նեղ մոտեցումներ են, ինչպես օրինակ՝ Հ. Քելզենի նորմատիվիստական իրավագիտությունը¹:

Իրավունքի փիլիսոփայության պատմությունը նոր դարաշրջանում կարելի է ներկայացնել նաև որպես գաղափարական պայքարի որոշակի փուլեր՝ պայքար կրոնական ազատության համար, պայքար քաղաքական ազատության համար, պայքար տնտեսական ազատության համար, իսկ արդի շրջանում՝ պայքար մարդկության գոյատևման համար:

Հեգելի հայեցակարգը ստեղծվեց քաղաքական ազատության համար պայքարի փուլում (XVIII դարի վերջ - XIX դարի սկիզբ): Գեորգ Հեգելը ոգու և բնության, մտածողության և կեցության նույնականության, տրանսցենդենտային ուժ, համաշխարհային քաղաքակրթության շարժիչ ուժ մեկնակետերի վրա հիմնավորեց, որ ազատությունը համաշխարհային պատմության նպատակն է²: Ազատության և իրավունքի հասկացությունների որոշակիացման երեք ձևեր են համարվում. ա) վերացական իրավունքը՝ մարդը վերացական ազատ էս է, որն ունի իրավունակություն («Եղիք անձ և հարգիր այլոց որպես անձ»), բ) բարոյականը (мораль)՝ զարգացած իրավագիտակցությունը, որպես մտածելակերպ, որպես մասնավոր անձի խիղճ և կամք, որով նա ինքնորոշվում է, գ) բարոյականությունը (нравственность)՝ երբ ազատության երկու կողմերն ու հասկացությունները օբյեկտիվացվում են առկա աշխարհում ընտանիքի, քաղաքացիական հասարակության, պետության տեսքով, երբ անհատն ունի ստեղծագործական ընդունակություններ կյանքի կառուցման և իրավաստեղծագործության համար: Հեգելը պետության և իրավունքի տիպաբանության հիմնահարցը մեկնաբանեց ազատության զարգացման և պետության տարբեր ձևերում դրա օբյեկտիվացման համաշխարհային պատմական գործընթացի դիրքերից: Համաշխարհային ոգու իրականացման ձևերն են չորս համաշխարհային պատմական հասարակարգերը. ա) արևելյանը, որում ազատ է մեկը, բ) հունականը, որում ազատ են քչերը, գ) հռոմեականը, որում ազատ է արիստոկրատիան, դ) գերմանականը կամ արևմտաեվրոպականը, որում ազատ են բոլորը³:

¹ Հանս Քելզենի իրավական ուսմունքի հիմնադրույթների մասին տե՛ս «История политических и правовых учений» / Под общей ред. акад. РАН, д. ю. н., проф. В.С. Нерсесянца. 4-ое изд., М., 2003, էջ 800-804:

² Գեորգ Հեգելի պետաիրավական ուսմունքի հիմնադրույթների մասին տե՛ս նույն տեղը, էջ 522-537:

³ Իրավունքի, օրենքի, ազատության դրսևորման ձևերի մասին հեգելյան հիմնադրույթների, համաշխարհային պատմական չորս աշխարհների մասին մանրամասն տե՛ս նույն տեղը, էջ 522-528, 536-537:

Հեգելի հայեցակարգն ազատական էր, բայց միաժամանակ պետության և իրավունքի տիպերի պատմության ավարտով մոտեցում էր⁴: Այդ տիպերի պատմությունն ավարտվում էր գերմանական հասարակարգային տիպով, ուրեմն մարդկությունը հանգրվանելու էր գերմանական քաղաքակրթության տիրույթում:

Արդեն XIX դարի կեսերին եվրոպական-արևմտյան քաղաքակրթությունը լուծել էր քաղաքական ազատության խնդիրը, սակայն, ազատվելով ֆիզիկական և քաղաքական անազատության շղթաներից, հայտնվել էր սովի ու չքավորության ճիրաններում: Այս պատմական պայմաններում ձևավորվեց մարքսիզմը, որը, օգտագործելով Հեգելի դիալեկտիկան, հռչակեց «ազատություն շահագործումից» կարգախոսը: Քննադատելով բուրժուական ազատության ձևականությունը՝ այն հիմնավորեց «ազատություն առանց իրավունքի» հայեցակարգը, արտափրավական տնտեսական ազատությունը:

Այն, որ տնտեսական շահերը և տնտեսական հարաբերությունները ազդում են պետաիրավական հիմնարկների, քաղաքական պայքարի, ինչպես նաև մարդկանց գիտակցության վրա, մտածողները նկատել են վաղուց: Դեռևս Պլատոնը նշում էր, որ ամեն մի պետություն բաժանվում է երկու կուսակցությունների՝ հարուստների և աղքատների⁵: Այդուհանդերձ, մտածողների մեծ մասը, օրինակ՝ Հեգելը, գտնում էր, որ բանականությունը, մարդկանց կարծիքը և կրքերը համարվում են պատմական զարգացման շարժիչները⁶: Առաջինը Թոմաս Մորը մասնավոր սեփականությունը համարեց բոլոր հասարակական անհարթությունների և չարիքների հիմք և պատճառ⁷:

Ժ.-Ժ. Ռուսսոն հիմնավորեց, որ մասնավոր սեփականությունը

⁴ Պետության և իրավունքի տիպաբանության պատմական հայեցակարգերը, տարածվելով պետության և իրավունքի ծագման, գոյության ողջ պատմության ընթացքի վրա, լինում են, այսպես կոչված, պատմությունը ավարտող և չավարտող հայեցակարգեր: Խնդիրն այն է, որ պետության և իրավունքի պատմական տիպերի կառուցումը, ընդգրկելով երևույթի պատմությունը մինչև տվյալ հայեցակարգի հեղինակի ապրած ժամանակները, արդյոք նախատեսում (կանխատեսում) է դրանց ապագա տեսակը, թե ոչ: Հեգելի մոտեցումը պատմության ավարտով հայեցակարգ է: Նա պետության և իրավունքի տիպերն ավարտում է իր ժամանակի գերմանական տիպով՝ ապագայում պետության և իրավունքի նոր տիպ չնախատեսելով, ուրեմն դրանց տիպերի պատմությունն ավարտված է: Այն հայեցակարգերը, որ պետության և իրավունքի տիպաբանությունը հասցնելով իրենց ժամանակները, փորձում են իրենց իսկ ընտրած մեթոդաբանությամբ կանխատեսել ապագայում պետության և իրավունքի նոր տիպի առաջացումը, կոչվում են «պատմությունը չավարտող», այսինքն՝ պետության տիպերի հերթափոխման պատմությունը չի ավարտվել, ապագայում կձևավորվեն նոր տիպի պետություն և իրավունք: Օրինակ՝ ըստ Մարքսի իր դարաշրջանին հաջորդելու էր նոր տիպը: Խորհրդային սոցիալիզմի փլուզմամբ հեգելականներն ազդարարացին իրենց հաղթանակը «պատմության ավարտը» (այս մասին ավելին տե՛ս **Ա. Վաղարշյան**, Պետության և իրավունքի տեսություն–1: Դասախոսություն, Եր., 2016, էջ 243-244):

⁵ Տե՛ս «История политических и правовых учений» / Под общей ред. акад. РАН, д. ю. н., проф. В. С. Нерсесянца. 4-е изд., М.: "Норма", 2003, էջ 59:

⁶ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 522-523:

⁷ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 160:

հանգեցրեց սոցիալական անհավասարության, որը հակասում էր բնական հավասարությանը: Սոցիալական անհավասարությունը լրացվեց քաղաքական անհավասարությամբ, երբ հարուստները խախտեցին հասարակական դաշինքը և պետությունը դարձրին իրենց ծառայող կազմակերպություն⁸:

Մարքսը և Էնգելսը, հետևելով մասնավոր սեփականությունը քննադատողներին, փորձեցին որոնել գույքային անհավասարության և հասարակական հակասությունների պատճառները: Նրանք ենթադրում էին, որ դրանց հիմքում ընկած են արտադրական համակարգը, հարաբերությունները, որոնց մեջ մտնում են մարդիկ արտադրության ընթացքում: Այդ հարաբերությունների տիպը պայմանավորված է օբյեկտիվորեն, նախորոշված է արտադրական ուժերի զարգացման մակարդակով, այսինքն՝ բնական հարստության, աշխատանքի գործիքների: Արտադրական հարաբերությունները կամ դրանց նշանակությունը որոշում են հասարակության ողջ կարգը, նրա զարգացումը: Արտադրական տնտեսական հարաբերությունների նկատմամբ կյանքի այլ կողմերն ածանցյալ են, հետևանք են: Ուստի տնտեսական հարաբերությունները հիմք են, բազիս, իսկ մնացած հարաբերությունները, այդ թվում պետությունը և իրավունքը՝ վերնաշենք⁹:

Հեգելի բացարձակ ոգու դրսևորման աստիճանների տեսությունը փոխարինվեց հասարակական-տնտեսական ֆորմացիաների հայեցակարգով՝ իր համապատասխան տարրերով՝ բազիս և վերնաշենք, իսկ համաշխարհային պատմական գործընթացը ներկայացվեց որպես տնտեսական ֆորմացիաների հերթափոխ՝ պետության և իրավունքի իրեն համապատասխանող տիպերով: Եթե Հեգելն ավարտեց պատմությունը տիպաբանական իմաստով, ապա Կ. Մարքսը ենթադրեց, որ պատմությունը շարունակվելու է, և ապագայի տիպը կոմունիստական ֆորմացիան է¹⁰: Մարքսիզմը հիմնավորեց, որ բուրժուական կարգերը հավերժ չեն: Դրա խորքում ևս հասունանում է հակասությունն արտադրողական ուժերի և արտադրական հարաբերությունների միջև:

⁸ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 377-378:

⁹ Տե՛ս **Կ. Մարքս**. К критике политической экономии. Предисловие, էջ 3 (https://www.marxists.org/russkij/marx/1859/criticism_pol_econ/index.htm):

¹⁰ Մարքսիստական մտեցումը հիմնված է հասարակական-տնտեսական ֆորմացիաների հերթափոխման ուսմունքի վրա: Ֆորմացիան հասարակության պատմական տիպն է, որն ունի որոշակի արտադրական եղանակ, սեփականության գերիշխող ձև, սոցիալական կառուցվածք: Ամեն մի հասարակության մեջ վճռական գործոնը, դրա հիմքը (բազիսը) տնտեսությունն է: Հասարակական մնացած երևույթները և հարաբերությունները (պետություն, իրավունք, կրոն, մշակույթ և այլն) աճում են այդ հիմքի վրա, դրա վերնաշենքն են: Մարդկությունը նախնադարյան համայնականից անցում է կատարել մասնավոր սեփականության և դրանով պայմանավորված՝ դասակարգերի բաժանված հասարակության: Այս բաժանմանը համապատասխան՝ պետության և իրավունքի պատմական տիպերն են՝ արևելյան միապետությունը, ստրկատիրականը, ավատատիրականը (ֆեոդալականը), բուրժուականը, սոցիալիստականը (յուրաքանչյուր տիպի պետության և իրավունքի ընդհանուր բնութագիրը տե՛ս **Ա. Վադարշյան**, նշվ. աշխ., էջ 233-237):

Արտադրական հեղափոխությունն աննախադեպ մեծացնում է արտադրության հնարավորությունները և ծավալները: Արտադրությունը դառնում է հասարակական, որում ընդգրկված են միջոցների և մարդկանց հսկայական զանգվածներ և պահանջում են կառավարման նոր ձևեր: Սակայն մասնավոր սեփականությունն արգելակում է դա և վերածվում է շղթայի արտադրության համար, ինչը հանգեցնում է տնտեսական ճգնաժամերի, որից էլքը սոցիալիստական հեղափոխությունն է և մասնավոր սեփականության վերացումը¹¹:

Այսպիսով, մարքսիզմի ձևավորմամբ XIX դարի 2-րդ կեսից համաշխարհային մասշտաբով համընդհանուր, երկու մրցակցող հիմնական փիլիսոփայական հայեցակարգերն էին Գ. Հեգելի և Կ. Մարքսի մոտեցումները: Հետագայում քաղաքական-տնտեսական գործընթացները հանգեցրին այս երկուսի հակադրության, իսկ իրական սոցիալիզմի ձևավորմամբ առաջ քաշվեց Կ. Մարքսի փիլիսոփայական մոտեցումների, պատմության շարունակականության ճշմարտացիության դրույթը:

XX դարն այս երկու սոցիալական իմաստասիրությունների պայքար է, որը գաղափարականից վերածվեց նաև տնտեսականի ու քաղաքականի: Սակայն XX դարավերջին սոցիալիզմի ճամբարի ճգնաժամը և Խորհրդային Միության փլուզումը հիմք տվեցին հասարակագետներին պնդելու Հեգելի ճշմարտացի լինելը: Այս կապակցությամբ ամերիկացի Ֆ. Ֆուկույաման գրեց «Պատմության ավարտը» աշխատությունը՝ հիմնավորելով, որ Հեգելը ճիշտ էր¹²:

Ահա այս համապատկերում Վ. Ներսեսյանցը հանդես եկավ որպես մի տեսաբան, որը համաձայն չէր ո՛չ Գ. Հեգելի և ո՛չ էլ Կ. Մարքսի հետ: Նա խիստ քննադատում էր մարքսիզմը և իրական սոցիալիզմը, բայց նաև չէր ընդունում բնական իրավունքի տեսությունը, Հեգելի օբյեկտիվ իրավական դիալեկտիկան:

Մշակելով իրավունքի էության, կեցության հասկացության սեփական հայեցակարգը, որ հետագայում կոչվեց ազատական-իրավաբանական՝ Վ. Ներսեսյանցը առաջ քաշեց համաշխարհային պատմական զարգացման, պետության ու իրավունքի տիպաբանության իր հայեցակարգը: Այդ ուսմունքը կոչվում է ազատական, որովհետև ի վերջո պատմության նպատակը և իրավունքի էությունն ազատությունն ու իրավահավասարությունն են, իրավաբանական՝ ի հակադրություն նորմատիվիզմի ու լեգիզմի, որովհետև այն կառուցված է իրավունքի և օրենքի տարբերակման չափանիշի վրա¹³:

Ըստ Վ. Ներսեսյանցի՝ համաշխարհային մասշտաբով պետության

¹¹ Տե՛ս **Маркс К., Энгельс Ф.** Соч., 2-е изд. Т. 4, էջ 445-446:

¹² Այդ մասին տե՛ս **Фукуяма Ф.** Конец истории // "Вопросы философии", 1990, թիվ 3, էջ 133-155:

¹³ Պետության և իրավունքի ազատական-իրավաբանական հայեցակարգերի տեսանկյունից հասկացությունների մասին տե՛ս **Четвернин В. А.** Понятия права и государства. М., 1997:

և իրավունքի պատմական տիպերն են էթնիկ, դասային, անհատական-քաղաքացիական, հումանիստական տիպերը¹⁴: Այս հայեցակարգի առանձնահատկություններն են՝

1) պետությունը ոչ թե պատմական համընդհանուր սովորական օրինաչափություն է, այլ եզակի ֆենոմեն,

2) համաշխարհային մասշտաբով պետք է տարբերել հանրային կառավարումը պետությունից: Հանրային կառավարումն ունի երկու ձև՝ բռնակալություն և պետություն: Պատմության մեջ գերակշռում է բռնակալությունը, այլ ոչ թե պետությունը,

3) պատմությունը չի ավարտվել, այն շարունակվում է, որովհետև ապագայի տիպը հումանիստական պետությունն ու իրավունքն է, որ փոխարինելու է ներկայիս ազատական, անհատական-քաղաքացիական տիպին:

Իր այս հայեցակարգով Վ. Ներսեսյանը հերքեց Հեգելի օբյեկտիվ իդեալիստական դիալեկտիկան և պատմության ավարտը, բայց նաև Կ. Մարքսի գոեհիկ մատերիալիզմը, ապացուցեց, որ իրական սոցիալիզմի պայմաններում մասնավոր շահագործումը փոխարինվում է պետական շահագործմամբ¹⁵:

Հաջորդ խոշոր ներդրումը պետաիրավական ու քաղաքագիտական մտքի պատմության մեջ Վ. Ներսեսյանցի ցիվիլիստական սեփականության ու հասարակության հայեցակարգն է¹⁶: Ցիվիլիզմը կարելի է համարել կոնվերգենցիայի տեսության տարատեսակներից մեկը, որը փորձում է երկրային պատմության առաջ քաշած մարտահրավերներին տալ տեսական պատասխաններ: Այդ ուսմունքը ելնում է այն գաղափարից, որ այնտեղ, որտեղ չկա սեփականություն, ոչ միայն չկան, այլև սկզբունքորեն անհնար են ազատությունը, իրավունքը, հավասարությունը, անկախ անձը և այլն: Խոսքը արտադրության միջոցների մասնավոր սեփականության մասին չէ և ոչ էլ սոցիալիստական դիմազրկված, չանհատականացված, բոլորին պատկանող սեփականության, այլ ցիվիլայինի:

Վ. Ներսեսյանցի կարծիքով՝ կապիտալիզմի՝ որպես պատմության ավարտի մասին պատկերացումների հետևողական հաղթահարումը հանգեցնում է ազատության, իրավունքի, սեփականության հետբուրժուական, միաժամանակ նաև հետսոցիալիստական հասարակության, որում սեփականությունը ցիվիլային է: Մեր հանրապետության պարագայում ցիվիլային-իրավական առումով բոլոր քաղաքացիները հավասար չափով և հավասար իրավունքով սոցիալիստական սեփականությամբ

¹⁴ Այդ տիպերի բնութագրերը տե՛ս **Нерсесянц В. С.** *Философия права*. М., 1997, **նույնի՝** Իրավունքի և պետության տեսություն, Եր., 2001, **Վ. Վաղարշյան**, նշվ. աշխ., էջ 240-243:

¹⁵ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս **Нерсесянц В. С.** *Философия права*, էջ 105 :

¹⁶ Մանրամասն տե՛ս **Վ. Ս. Ներսեսյանց**, *Ցիվիլիզմի մանիֆեստը: Պոստսոցիալիզմը հավասարության, ազատության և արդարության համաշխարհային-պատմական առաջընթացում*, Եր., 2001:

յան ժառանգներ էին (են), և յուրաքանչյուր քաղաքացու նկատմամբ պետք է ճանաչվեր (Ճանաչվի) նրա իրավունքն ամբողջ ապաստոցիալիստականացված սեփականության՝ բոլոր քաղաքացիների համար հավասար բաժնի նկատմամբ: Այսինքն՝ յուրաքանչյուր քաղաքացի պետք է դառնար բոլորի համար հավասար սեփականության նվազագույն բաժնի (անձնական որոշակի, անօտարելի, քաղաքացուն ծնունդից մինչև մահ պատկանող) նկատմամբ սուբյեկտիվ իրավունքի իրական տերը: Դրանից բացի՝ յուրաքանչյուր ոք իրավունք կունենար ձեռք բերելու ցանկացած այլ սեփականություն՝ առանց սահմանափակման, այսինքն՝ թույլատրվում են նաև սեփականության այլ տեսակները:

Ցիվիլիստական սեփականությունը և հասարակությունը, ըստ Ներսեսյանցի, կապիտալիստական պետությունների համար հետևապիտալիզմն է, իսկ սոցիալիստական պետությունների համար՝ հետսոցիալիզմը: Ցիվիլիստական հասարակության գաղափարն այդ երկուսի թերությունների հաղթահարման քաղաքական-իրավական հայեցակարգ, ուսմունք է, սոցիալիզմի կապիտալացման և կապտալիզմի սոցիալիստականացման հատուկ քաղաքական-իրավական-տնտեսական ծրագիր: Հենց այս ծրագիրն է, որ շատ հարմար էր անկախ Հայաստանի համար: Ըստ էության մենք փորձել ենք Կ. Մարքսի սոցիալիզմը և արդեն երեսուն տարի փորձում ենք Հեգելի ազատականությունը կապտալիզմը: Դրա սոցիալ-տնտեսական հետևանքները շատ տխուր են: Ներսեսյանցի ցիվիլիզմի տեսությունը հենց այն քաղաքական-իրավական ծրագիրն էր, որը պետք է կիրառվեր Հայաստանում և հայ մարդուն կկապեր իր հայրենիքի հետ, կդարձներ արմատավորված, ակտիվ, մասնակցող քաղաքացի, և ոչ թե հայացքը դրսին ուղղված, պետությունից օտարված, դժգոհ բնակիչ:

Քանի որ գիտաժողովը նվիրված է Վ. Ներսեսյանցին, բայց դրա թեմատիկ բովանդակությունը միաժամանակ ներառում է սահմանադրագիտության հիմնահարցեր, ապա փորձեմ ավարտել սահմանադրագիտության մեջ նրա արած մեծագույն ներդրումներից մեկի՝ իրավական արժեքաբանության գործնական հիմնահարցերի վերլուծությամբ:

Իրավական արժեքաբանությունը (աքսիոլոգիան) իրավունքը ավանդաբար հասկանում է հասարակական արժեք իմաստով, այսինքն՝ այն հետազոտում է իրավական արժեքները, դրանց դերն ու նշանակությունը մեր կյանքում ու աշխարհի համար: Օրինակ՝ իշխանությունների բաժանման սկզբունքը կամ անմեղության կանխավարկածի սկզբունքը որպես արժեքներ: Սակայն իրավական արժեքաբանությունը, այս հարթությունից բացի, պետք է հասկանալ և դիտարկել նաև մեկ այլ մակարդակում, մասնավորապես՝ գործնական-կիրառական: Այս դեպքում իրավական արժեքաբանության խնդիրն է գնահատել և արժևորել օրենքը և տալ միանշանակ եզրակացություն՝ արդյո՞ք օրենքն իրավական է, թե՞ ոչ, այսինքն՝ օրենքը՝ որպես իրավունքի կե-

ցության ձև, համապատասխանում է իրավունքի էությանը, թե՛ ոչ:

Ըստ իրավաբանական ուժի նորմատիվ ակտերի ստորակարգային համակարգում յուրաքանչյուր մակարդակի ակտ գնահատվում է ավելի բարձր իրավաբանական ուժ ունեցող ակտով: Այս համատեքստում ամեն մի ակտի կամ դրանում ամրագրված դրույթի գնահատման չափանիշն ավելի բարձր ուժ ունեցող ակտը կամ դրույթն է և այդպես շարունակ՝ մինչև Սահմանադրություն (իհարկե, ոչ բոլոր դեպքերում է, որ գնահատումը և արժևորումը կարող են հասնել մինչև Սահմանադրություն): Հարց է առաջանում՝ իսկ ո՞րն է Սահմանադրության՝ որպես օրենքի գնահատման չափանիշը: Հենց այս պատճառով Վ. Ներսեսյանցը չէր ընդունում բնական իրավունքի տեսությունը: Իրավունքի ներսեսյանական հայեցակարգում բնական իրավունքի կատեգորիան բացակայում է, որովհետև բնական իրավունքի տեսությունն ունի բազմազան վարկածներ, որոնք շատ վերացական են, արդյունքում չունեն չափելի, ձևականացված չափանիշներ: Իսկ դա գործնական-իրավական առումով նշանակում է Սահմանադրության գնահատում գիտակցության կամ բանականության միջոցով, ինչն էլ արժեքավորումը, գնահատումը դարձնում է հայեցողական, կաուչուկային, անորոշ: Դրան հակառակ՝ ձևական, իրավական հավասարության սկզբունքը չափելի, որոշակի, ավելի հստակ չափանիշ է սահմանադրական և այլ մակարդակի նորմատիվ կարգավորումները գնահատելու, այն իրավական կամ ոչ իրավական հայտարարելու համար: Օրինակ՝ ինչպե՞ս կարող ենք գնահատել ՀՀ Սահմանադրության 2-րդ հոդվածը բնական իրավունքի տեսության դիրքերից: Երևի թե հնարավոր չէ: Այնինչ իրավահավասարության սկզբունքի չափանիշով այդ հոդվածը հակահրավական դրույթ է, որովհետև խախտված են համակարգային տարրերի՝ ժողովրդի և պետության հնարավորությունների հավասարությունը, հավասարակշռությունը: Հոդվածն ամրագրում է ժողովրդի միայն երկու հնարավորություն՝ ընտրություն և հանրաքվե: Առաջինը իրական կիրառման առումով մինչ այժմ խեղաթյուրված էր: Հանրաքվեի ինստիտուտն օրենսդրական ճանապարհով աղճատված, թերի, ամորձատված էր: Այսպիսի գնահատականը, իհարկե, մեծ մասամբ վերաբերում է Սահմանադրության նախորդ երկու խմբագրություններին, սակայն նաև՝ 2015 թ. Սահմանադրությանը:

Կարող ենք մենք բնական իրավունքի դիրքերից գնահատել 2015 թ. Սահմանադրությամբ ամրագրված ժողովրդական օրենսդրական նախաձեռնության ինստիտուտը: Երևի թե ոչ, իսկ իրավահավասարության սկզբունքով կարծես թե հնարավոր է: Օրինակ՝ նախաձեռնության սուբյեկտների իրավահավասարության հիմքով: Այս հոդվածում համադրելի են պատգամավորը և ժողովրդական նախաձեռնության սուբյեկտները: Հավասար են արդյոք իր թիկունքում ընդամենը մինչև 10 հազար ենթադրական, բայց իրականում ավելի քիչ ընտրա-

կան ձայներ ունեցող պատգամավորի հնարավորությունները ժողովրդական օրենսդրական նախաձեռնության սուբյեկտների հետ: Ակնհայտ է, որ ոչ, որովհետև օրենսդրական նախաձեռնության համար պահանջվում է 50 հազար ընտրողի ստորագրություն: Այս մտեցման հիմքով կարող ենք գնահատել իրավական ցանկացած դրույթ, իսկ բնական իրավունքի դիրքերից դա անհնարին է կամ էլ շատ դժվար կամ էլ հայեցողական:

Այսպիսով, նոր և նորագույն դարաշրջանի քաղաքական և իրավական ուսմունքների հորձանուտում իր ուրույն և դեռևս ամբողջովին չարժևորված տեղն ունի Վ. Ներսեսյանցի ազատական-իրավաբանական ուսմունքը, որն իր համընդհանրությամբ, խորքայնությամբ, ցիվիլիստական հասարակության ու սեփականության հայեցակարգով հավակնում է մրցակցելու Գ. Հեգելի և Կ. Մարքսի ուսմունքների հետ, առաջադրելու համաշխարհային հասարակական-քաղաքական և իրավական զարգացման այլընտրանքային ուղի, որը շատ հարմար ու տեղին է նաև ՀՀ իրականության համար, կարող է օգնել ազգային, քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական, մարդկային, իրավական-սահմանադրական և այլ սուր խնդիրները լուծելուն:

Բանալի բառեր – *իրավունքի և պետության տիպ, պատմության ավարտ, բնական իրավունք, ցիվիլիզմ, հետկապիտալիզմ, հետսոցիալիզմ, սահմանադրական-իրավական արժեքաբանություն*

АРТУР ВАГАРШЯН – Либертарно-юридическая теория в обзоре истории философии права. – В истории философии права своё уникальное и ещё не вполне осмысленное место занимает либертарно-юридическое учение В. Нерсисянца, которое своим универсализмом, глубиной, концепцией гражданского общества и собственности способно конкурировать с учениями Гегеля и Маркса. По сути, Нерсисянец выдвинул альтернативный путь общественно-политического и правового развития. Его учение представляется весьма уместным в наших реалиях и могло бы содействовать решению национальных, политических, экономических, социальных, конституционно-правовых и других острых проблем.

Ключевые слова: *тип государства и права, конец истории, естественное право, цивилизм, посткапитализм, постсоциализм, конституционно-правовая аксиология*

ARTHUR VAGHARSHYAN – Libertarian Legal Theory in the Stream of the History of the Philosophy of Law - In the turbulent flow of political and legal doctrines of the new and modern era, V. Nersesiantz's libertarian-legal theory has its unique and not yet fully acknowledged place. The mentioned theory by its universalism, depth, concept of civil society and property competes with the doctrines of G. Hegel and K. Marx, putting forward an alternative way of the world socio-political and legal development. This doctrine is also very relevant to the reality of the Republic of Armenia and it can contribute to the solution of national political, economic, social, human, constitutional-legal and other serious problems.

Key words: *type of state and law, end of history, natural law, civilism, post-capitalism, post-socialism, legal axiology*